

“Geschiedverhaal of schetskaart” revisited. Overwegingen bij de studie van de Middelnederlandse letterkunde’

Paul Wackers

bron

Paul Wackers, “Geschiedverhaal of schetskaart” revisited. Overwegingen bij de studie van de Middelnederlandse letterkunde.’ In: F.P. van Oostrom en Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum, 1989, p. 223-242.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/wack001gesc01_01/colofon.htm

© 2003 dbnl / Paul Wackers



‘Geschiedverhaal of schetskaart’ revisited

Overwegingen bij de studie van de Middelnederlandse letterkunde

P. Wackers (KU Nijmegen)

Naar W.P. Gerritsens *Geschiedverhaal of schetskaart* (1975) is talloze malen verwezen, omdat het een kritiek bevat op de meest recente poging tot beschrijving van de geschiedenis der Middelnederlandse letterkunde als geheel, nl. Knuvelder 1970. Dit artikel is echter niet alleen een kritiek op deze ene literatuurgeschiedenis maar ook een reflectie op de mogelijkheden en beperkingen van het onderzoek van de Middelnederlandse letterkunde en als zodanig een uitdaging aan de vakgenoten. Gerritsen stelt, dat het schrijven van een literatuur*geschiedenis* van de Middelnederlandse letterkunde niet mogelijk is en daarom schetst hij een andere manier om die letterkunde te beschrijven.

Het is tekenend voor het belang dat aan literatuurgeschiedschrijving wordt gehecht, dat Gerritsen zijn alternatief (de ‘schetskaart’) als een noodoplossing presenteert, en dat beide expliciete reacties erop (Goossens 1982; Van Oostrom 1985) betogen dat literatuurgeschiedenis wél mogelijk is. Over de ‘schetskaart’ zelf is nog nooit werkelijk gediscussieerd. M.i. is dat jammer, omdat de basisgedachte ervan heel belangrijk is. Ik zal eerst omschrijven, waarom ik dat vind. Vervolgens zal ik Gerritsens ideeën meer in detail weergeven en van kritische kanttekeningen voorzien en van daaruit zal ik schetsmatig en steeds bij wijze van voorbeeld laten zien wat voor soort consequenties een ‘schetskaartachtige’ benadering van de Middelnederlandse letterkunde heeft.

Het meest principiële probleem dat iedere twintigste-eeuwse onderzoeker van de Middelnederlandse letterkunde onder ogen moet zien, is dat hij/zij geen middeleeuwer is. Ons wereldbeeld is wezenlijk anders dan het middeleeuwse en zonder voorzorgsmaatregelen zullen wij middeleeuwse teksten dus op allerlei punten volstrekt verkeerd verstaan.

Deze algemene vaststelling geldt ook voor het begrip literatuur als zodanig. Wat wij onder literatuur verstaan, was voor middeleeuwers geen aparte categorie (vgl. Allen 1982) en de eigenschappen die tegenwoordig worden toegekend aan literatuur, zijn niet zonder meer over te dragen op teksten uit een heel andere historische situatie (Sprandel 1982, 9-12; Wackers 1980). Als wij dus een geschiedenis van de Middelnederlandse literatuur schrijven, dan gebruiken we hoe dan ook een ana-

chronistische categorie. Dat is op zichzelf geen enkel probleem. Wij formuleren immers onze eigen vragen en als onze vraag een bepaalde specifieke selectie van historische verschijnselen noodzakelijk maakt, dan moeten we die selectie maken.

Wat we echter moeten proberen te voorkomen, is dat het gebruiken van een anachronistisch uitgangspunt het hanteren van anachronistische criteria tot gevolg heeft. Een van de wijzen waarop dat geprobeerd kan worden is na te gaan wat de middeleeuwse opvattingen waren over de teksten die wij (om welke reden dan ook) willen bestuderen. In het gunstigste geval kan daarvan (via receptiegetuigenissen) bepaald worden, wat middeleeuwers erover dachten. Als dat niet kan, wat meestal het geval zal zijn, dan moet een manier gezocht worden om te reconstrueren wat middeleeuwers er *waarschijnlijk* over dachten. De grote verdienste van Gerritsens 'schetskaart' lijkt mij nu te zijn, dat deze zo'n reconstructie beoogt en wel niet alleen voor afzonderlijke teksten maar ook voor het hele gebied van de Middelnederlandse letterkunde. Met name de toepasbaarheid op zowel afzonderlijke teksten als op een breed terrein maken de 'schetskaart' tot een goed hulpmiddel bij het (zo veel mogelijk) voorkomen dat we middeleeuwse teksten benaderen met hedendaagse (voor)oordelen over literatuur.

De 'schetskaart'

Gerritsen beschrijft zijn alternatief voor de klassieke literatuurgeschiedschrijving in drie cirkels. De binnenste cirkel is de cirkel van de *'materia'*, de stofcomplexen die, in beginsel, de middeleeuwse auteur bij zijn onderwerp ter beschikking staan' (p. 106). In deze cirkel zijn de *niet-fictionele* teksten in kaart gebracht, die relevant zijn voor de literatuur. Deze zijn geordend volgens een middeleeuwse encyclopedie *De natura rerum et historia temporum*.¹

In de tweede kring worden de *artes* behandeld, de systematiek van schoolvakken en wetenschappen en de plaats van de dichter-literator daarbinnen. In deze kring komen de taken aan de orde die een dichter zich kan stellen en de middelen die hem ter beschikking staan bij het uitvoeren van zijn taak (p.106).

In de laatste kring tenslotte, staan de produkten van *materia* en *ars*, de literaire werken. Deze worden in eerste instantie geordend per stofcomplex en vervolgens naar de mate van fictionaliteit (p.106).

Hoewel ik dit model in zijn uitgangspunt uitermate belangwekkend vind, heb ik tegen de concrete uitwerking twee bezwaren. Het eerste betreft het onderscheid dat wordt gemaakt tussen wetenschappelijke kennis (de eerste kring) en de literaire

1 Hierbij moet worden aangetekend, dat het middeleeuwse begrip *res* niet alleen naar materiële maar ook naar geestelijke zaken verwijst. Zo'n (imaginaire; cf. Gerritsens noot 42 op p.106) encyclopedie zou werkelijk over alles gaan. Het probleem van de nadere indeling wordt met deze stellingname overigens niet opgelost: in de middeleeuwse encyclopedische traditie vigeren meerdere indelingssystemen naast elkaar.

werken, het tweede het gebruik van de graad van fictionaliteit als indelingscriterium.

Het maken van onderscheid tussen wetenschappelijke teksten en literaire is ongelukkig, juist omdat het een modern onderscheid inbrengt in het indelen van middeleeuwse teksten. Dat onderscheid bestond in de middeleeuwen niet (of in elk geval niet op dezelfde manier). Wat wij literatuur noemen, werd in de middeleeuwen meestal op inhoudelijke gronden tot de ethiek gerekend, nl. vanwege de in een werk veronderstelde morele lering (Allen 1982). En om een specifiek voorbeeld te geven: uit de proloog van *Der minnen loep* valt op te maken, dat Dirc Potter dit werk ziet als een extensie van stof uit de school, dus van wetenschappelijke kennis (Leendertz 1845, 4-5 rr. 37-65).

Ook het maken van een formeel onderscheid tussen wetenschappelijke teksten en literaire bevredigt niet. *Der naturen bloeme* is net als de *Esopet* en *Reynaerts historie* in verzen en alle drie de teksten claimen dat ze hun publiek lering bieden.² Waarom zou *Der naturen bloeme* dan in de eerste kring moeten staan en de andere twee in de laatste? Of zou het onderscheid moeten zijn dat wetenschappelijke teksten automatisch Latijnse teksten zijn? Maar Jacob van Maerlant claimt dat zijn *Der naturen bloeme* inhoudelijk niet afwijkt van de Latijnse bron (Verwijs 1980, 1 rr. 10-14).

Tenslotte kan worden opgemerkt, dat in een groot corpus middeleeuwse beschouwingen over teksten, nl. de *accessustraditie*,³ van iedere tekst wordt aangenomen hij *materia* heeft. Dat alles overziende, lijkt het beter geen onderscheid te maken naar wetenschap en literatuur, maar eenvoudigweg uit te gaan van de stofcomplexen als indelingscriterium.

Het kan niet ontkend worden, dat fictionaliteit een van de kernbegrippen is in de moderne discussies over de aard van literaire teksten. Voor middeleeuwse reflecties op de eigenschappen van teksten is dit echter veel minder waar.⁴ Voor zover ik kan overzien, beperken middeleeuwse discussies in deze zich tot twee vragen nl. is de stof waar of niet, en heeft een bepaalde niet-historische stof morele betekenis of

2 Saillant detail is, dat *Der naturen bloeme* en *Reynaerts historie* naast de lering ook vermaak noemen en de *Esopet* alleen lering belooft. Vgl. Verwijs 1980, 6 rr. 143-146; Hellinga 1952, 342 tekst B rr. 7776-80; Stuiveling 1965, deel 2, 2 rr. 19-22.

3 *Accessus* zijn commentaren van middeleeuwers op antieke of eigentijdse teksten. Ze worden met verschillende namen aangeduid, waarvan *accessus* de meest frequente is. Er bestaan verschillende typen *accessus*. Gezien de beperkte ruimte kan ik hier noch op het fenomeen *accessus* noch op de verschillende typen ingaan. Voor meer informatie zie Quain 1945, Hunt 1980, Brinkmann 1980, Minnis 1984, 13-33. Ik zal wel op bepaalde punten in mijn betoog aangeven wat over een bepaald aspect van teksten wordt gezegd in de twee voornaamste typen *accessus*. Het eerste *accessus*type waaraan ik informatie ontleen, is gebaseerd op de Romeinse rhetorische en logische traditie. Het kent een bloeiperiode in de twaalfde eeuw, maar wordt ook daarna nog gebruikt. Het tweede type is de aristotelische *accessus*. Dit type raakt in de loop van de dertiende eeuw in zwang.

4 Daarbij zie ik nog af van de vraag hoe in concrete gevallen het fictionaliteitsgehalte van een tekst bepaald moet worden. Vgl. Gerritsen 1975, 105.

niet (cf. Wackers 1986, 19-38 en Knapp 1980). Over graden van fictionaliteit wordt niet nagedacht.⁵

Bovendien is aantoonbaar, dat de meningen over het fictionaliteitsgehalte van een tekst kunnen verschillen. Zo noemt *Karel ende Elegast* zichzelf *Vraie historie ende al waer* (Stellinga 1970, 5 r. 1, cf. ook r. 8), terwijl Jan van Boendale deze tekst als volstrekt onwaar verwerpt (De Vries 1844-1848, deel 3, 163-164 rr. 133-135). Zo'n meningsverschil hoeft niet eens tussen verschillende personen voor te komen. Toen Jacob van Maerlant zijn *Historie van den grale* schreef, veronderstelde hij naar alle waarschijnlijkheid dat de *Joseph d'Armathie*, die hij bewerkte, in grote lijnen betrouwbaar was. Als hij twintig jaar later aan de *Spiegel historiael* werkt, ziet hij de *Joseph d'Armathie* als een verzameling leugens (cf. Gerritsen 1981). Hoe moet men in zo'n geval de fictionaliteitsgraad van een tekst bepalen? Moet men volgen wat de tekst zegt of gehoor geven aan de latere, kritischer opinie?

Deze twijfels aan de bruikbaarheid van fictionaliteit als indelingscriterium worden versterkt bij een nadere beschouwing van een van Gerritsens voorbeelden, nl. dat van het Alexandercomplex. Daarover zegt hij:

Het Alexanderboek in de *Spiegel historiael*, beschrijving van Alexanders rol in de wereldgeschiedenis, zou daarbij voorop moeten gaan; de prozabewerking van deze versie ... in de 'Bijbel van 1360' ... zou laten zien hoe dezelfde historische stof, nu in de context van de gewijde geschiedenis, een andere functie te vervullen krijgt. Met Maerlants *Alexanders geesten* wordt een grens overschreden: de stof blijft dezelfde, even historisch en 'waar', maar de vormgeving ervan gehoorzaamt aan andere, meer 'litteraire' wetten, en de les van de geschiedenis is toegespitst op één actueel aspect ... De *Cassamus* toont het fictionaliserings- en actualiseringsproces in een verder stadium: Alexanders geschiedenis is een decor geworden ... Tegen dit achterdoek speelt zich een ridderroman af ... (Gerritsen 1975, 106-107).⁶

De onderscheidingen tussen teksten die hier worden gemaakt op basis van de fictionaliseringsgraad, kunnen evenzeer worden aangebracht op basis van de doelstelling van de verschillende teksten en de strategieën die worden toegepast om die doelstellingen te verwezenlijken. Nu zijn doelstelling en strategie aspecten van teksten die niet alleen in moderne beschouwingen over literatuur een rol spelen. Ze komen ook aan de orde in de middeleeuwse *accessustraditie* (zie noot 3). Omdat nu fictionalisering in middeleeuwse reflecties over teksten geen rol speelt, maar doelstelling en strategie wel aan de orde komen, lijkt het mij beter om van de laatste twee aspecten uit te gaan. In mijn optiek bestaat een 'schetskaart' dus uit drie componenten, nl. *materia*, doel (en functie) en strategie. Deze komen nu achtereenvolgens aan de orde.

5 Men kende wel de retorische driedeling *historia* (echt gebeurd), *argumentum* (waarschijnlijk relaas) en *fabula* (zuiver fictieel relaas). Deze wijze van onderscheiden wordt in discussies over teksten echter niet gebruikt.

6 Vgl. ook Gerritsen 1978, waarin deze benadering verder wordt uitgewerkt met behulp van de trits *historia*, *argumentum*, *fabula*.

Materia

Het uitgangspunt van Gerritsens ‘schetskaart’ is de synchronie van de handschriftelijke bronnen (p.105). De teksten in die bronnen zijn dan nader in te delen in stofcomplexen. Bij nadere beschouwing blijkt aan deze relatie tussen handschriften en stofcomplexen nog meer vast te zitten. In de BNM bevinden zich beschrijvingen van ongeveer 11000 handschriften (De Vreese 1962, 175), waarin duizenden teksten overgeleverd zijn (De Vreese 1962, 56, 129). Daarentegen resten er volgens Obbema (1976) van de Middelnederlandse letterkunde in engere zin (wereldlijke verhalen, wereldlijk toneel en het wereldlijk lied) slechts 9 (!) complete handschriften. En in het recent verschenen repertorium van de handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek (Kienhorst 1988) worden ca. 130 codices besproken die in totaal ca. 70 teksten bevatten.

Deze cijfers moeten met een zekere relativering benaderd worden. Van de ene kant is het niet zeker, dat alle handschriften in de BNM ook inderdaad (uitsluitend) Middelnederlandse teksten bevatten en de meerderheid van de handschriften dateert uit de vijftiende eeuw. Van de andere kant wordt het begrip Middelnederlandse letterkunde meestal veel ruimer benaderd dan Obbema het deed. Maar ondanks die relativering is het evident, dat wat thans als Middelnederlandse letterkunde bestudeerd wordt, maar een deel is van wat er in het Middelnederlands is overgeleverd met een ander dan administratief doel. Het zou de moeite waard zijn om meer te weten over de relaties tussen dat totaal en datgene dat thans voorwerp van studie is.

In het bovenstaande is de koppeling van *materia* aan stofcomplexen impliciet aan de orde geweest. Ik wil daar nu expliciet op ingaan. Dit aspect van Gerritsens ‘schetskaart’ lijkt mij onverdeeld gelukkig. Zo namelijk wordt heel duidelijk op welke wijze een bepaald deel van het menselijk weten in de middeleeuwen gefunctioneerd heeft. Dat leidt tot heel andere consequenties, dan wij vanuit de klassieke literatuurgeschiedenis zouden verwachten. Zo wordt bij een benadering vanuit chronologisch geordende *materiae* de hele indeling in voorhoofse en hoofse romans verbroken. De hoofse romans over Troje, Alexander en Artur zouden vooraf moeten gaan aan de voorhoofse over Karel. En dat niet alleen. Deze benadering impliceert tevens, dat *Floris en Blancefloer* direct voor de Karelromans behandeld moet worden, omdat Floris en Blancefloer immers de grootouders zijn van Karel de Grote (cf. Mak 1976, 172-173, rr.3959-68).

Bovendien leidt deze benadering tot een doorbreking van ons genrebegrip. Het Alexandervoorbeeld van Gerritsen maakt dat al duidelijk. De doorbreking van moderne genreconventies gaat echter nog verder. Blevten we bij Alexander nog binnen de epiek, bij het stofcomplex ‘het leven van Jezus’ is ook dat geen grens meer. Daarbinnen functioneren nl. niet alleen Bijbelvertalingen en teksten als *Van den*

levene ons Heren maar ook kerst- en paasliederen.

Bij de bestudering van een stofcomplex is de uitgestrektheid ervan een belangrijk aspect. Hierboven is al aangegeven hoe Gerritsen het Alexandercomplex benadert. Maar de teksten die hij noemt, vormen niet het hele complex. Daartoe horen ook het Alexanderdeel in *Van den negen besten* en de exempelen die er over hem verteld worden. Daarin kan Alexander allerlei verschillende zaken verbeelden. Hij kan toonbeeld zijn van de vrijgevege, maar ook van de hebzuchtige; van de verstandige vorst, maar ook van de dwaze.⁷ Het is echter mogelijk om voor alle rollen die hij te spelen krijgt, een aanleiding te vinden in zijn geschiedenis.

Het zoeken naar de omvang en de grenzen van een stofcomplex is belangrijk om drie redenen. De eerste is, dat uit de randgevallen gegevens te halen zijn, die kunnen dienen voor een adequate interpretatie van de centrale teksten. Zo is het feit, dat alle middeleeuwse interpretaties van de vos negatief zijn (vgl. Wackers 1986, 54-90 en Van Oostrom 1983b, 29-38), een argument in de discussie over het karakter van Reynaert in *Vanden vos reynaerde* en *Reynaerts historie*.

De tweede reden is, dat een stofcomplex niet volledig coherent hoeft te zijn, ook niet op het niveau van de feitelijke gegevens. Zo is er bijv. een duidelijk verband tussen de natuurwetenschappelijke kennis over de vos in de middeleeuwen en de manier waarop dat dier in de dierenverhalen wordt behandeld. Eigenschappen die in natuurwetenschappelijke teksten veel aandacht krijgen (zijn sluwheid, het feit dat hij kromme paden gaat, het gebruik van zijn staart als strijdmiddel etc.; vgl. Wackers 1986, 67-73), komen in geadapteerde vorm ook in de dierenverhalen voor. Er is echter één uitzondering. In de natuurwetenschappelijke traditie bestaat er een grote vijandschap tussen das en vos, omdat de laatste de eerste van zijn hol berooft door het met zijn uitwerpselen te bevuilden. De das, een proper dier, wenst het daarna niet meer te bewonen en de vos trekt erin. In de dierenepiek echter vanaf de *Roman de Renart* zijn das en vos niet alleen vrienden maar zelfs verwanten. Dergelijke discrepanties zullen ongetwijfeld ook in andere stofcomplexen voorkomen. Zicht krijgen op de parallellen en verschillen binnen een stofcomplex impliceert tevens meer zicht krijgen op de wijze waarop dat complex gefunctioneerd heeft, en is bovendien een voorwaarde om dieper in te kunnen gaan op functie en strategie.

De derde reden is, dat de omvang van de verspreiding naar alle waarschijnlijkheid iets zegt over de aard van het stofcomplex. Zo is het m.i. opmerkelijk, dat Alexander zeer frequent voorkomt binnen de exempla-literatuur, maar Artur (vrijwel) nooit.⁸ Evenzeer worden in exempelcontexten vaak fabels gebruikt, maar slechts zeer zelden delen uit dierenverhalen.⁹ De vraag is nu, wat de bruikbaarheid van

7 Zie voor de Middelnederlandse exempelen over Alexander: Daniëls 1939, 252; Verdam 1901, LXXVII-LXXVIII; *Twispraeck der Creaturen*, *twispraec* 1, 4, 9, 14, 40, 79, 82, 83, 87, 94, 102, 103, 105, 108, 109, 115, 121, 122. Vgl. ook Gerritsen 1978 en Cary 1956 (de gegevens over de *Twispraec* dank ik aan de doctoraalscriptie van E. de Graaf).

8 Voor zover ik zie, komt in de Middelnederlandse exempelliteratuur geen enkele verwijzing naar Artur voor. Exempelen waarin Alexander functioneert, zijn genoemd in noot 7. In Europees perspectief lijkt de situatie hetzelfde te zijn. In Tubach's *Index Exemplorum* komen zeer veel Alexanderexempla voor en maar één exemplum waarin Artur zelf een rol speelt (Tubach 1969, 15-19+33-34).

9 In deze context is het vermeldenswaard dat enkele delen uit de *Roman de Renart* zijn omgevormd tot fabels en in die herziene vorm in fabelcollecties zijn terechtgekomen. Ze worden dan aangeduid als *Fabulae extravagantes*. Vgl. Flinn 1963, 514-527.

een stofcomplex in exemplabundels of andere typen ‘verzamelbundels’ bepaalt: de interpretatiebreedte, het waarheidsgehalte, de bekendheid van een complex in de kringen waarvoor een bepaalde exemplacollectie bedoeld was? Ik weet het niet, maar ik ben ervan overtuigd, dat het beantwoorden van de vraag ons meer zal leren over de houding van middeleeuwers t.o.v. de verschillende stoffen.

Een laatste vraag in dit verband is de vraag, wat bepaalt tot welk stofcomplex een bepaalde tekst behoort. Is dat het onderwerp of het thema? M.a.w. hoort de *Ferguut* tot het stofcomplex Artur of tot het stofcomplex Liefde? Ik zou ervoor zijn, als de benadering van deze kwestie uit zou gaan van middeleeuwse uitspraken. Dan valt op dat de *Ferguut*, zoals elke Arturroman, met Artur begint:

Die coninc Aertur hadde hof
Gehouden, daer hi groten lof
Eens sinxendages, hadde ontfaen ...
(Rombauts e.a. 1976, 45)

Daarentegen begint de prozadruk van de Reynaert als volgt:

Hier beghint die hysterie ofte die parabolen van Reynaert die vos, in welcken historie bi parabolen bescreven sijn veel schoen leren ende merckelike punten, bi welke punten men mach leren kennen die subtile cloecheden die dagelics gehantiert ende gebruyct worden onder den raet der heren ende prelaten, gheestelic ende waerlic, ende onder die coopluden ende oec onder den gemeenen volc.
(Hellinga 1952, 5 tekst P)¹⁰

Hier wordt de *materia* van Reynaert de vos niet in termen van stof, maar van betekenis geformuleerd. *Materia* is dus geen eenduidig begrip. Ik heb hiernaar nooit systematisch onderzoek gedaan, maar intuïtief neem ik aan, dat *materia* aan het onderwerp gerelateerd is bij historische of reële stof en aan de betekenis bij zuiver fictionele stof, zoals dierenverhalen. In de Latijnse *accessus* is dit het geval,¹¹ voor de Middelnederlandse teksten zou het uitgezocht moeten worden.

Doelstelling en functie

De doelstelling van een werk wordt in de niet-aristotelische *accessus* (zie noot 3) behandeld onder de noemer *intentio auctoris* (bedoeling van de auteur). Deze wordt altijd in didactische termen geformuleerd. De functie van een werk wordt in dit

10 In citaten uit diplomatische edities en onuitgegeven bronnen zijn de afkortingen stilzwijgend opgelost, is de i/j en u/v spelling aangepast aan het hedendaags gebruik en is de interpunctie van mijn hand.

11 Vgl. Huygens 1970, p.20 rr.12-16, 22 r.12, 26 r.4, 27 rr.11-12 etc.

type *accessus* aangeduid met het begrip *utilitas* (nut). De mededelingen over beide zaken lopen gedeeltelijk parallel. Als het de bedoeling van de auteur is om ondeugden te hekelen, dan is de *utilitas* van de tekst, dat het publiek erdoor wordt aangespoord om ondeugden in zichzelf te bestrijden. In de aristotelische proloog wordt de functie aangeduid als de *causa finalis* (in algemene termen de kracht of motivatie die iets tot stand brengt; voor een tekst datgene dat de auteur met zijn tekst beoogt).

Dat het belangrijk is aandacht te besteden aan doel en functie van literaire teksten, hoeft op dit moment geen betoog. Deze krijgen immers volop aandacht in het onderzoek. Hier moet dus nader ingegaan worden op de vragen, waarom dat met middeleeuwse begrippen zou moeten gebeuren en waar de gegevens daarover te vinden zijn. Om met het laatste te beginnen: een onderzoek naar de functie van de Middelnederlandse literatuur kan niet zonder meer werken met het *accessus* materiaal. Het is immers niet gezegd, dat de Latijnse literatuur van de middeleeuwen en de vernaculaire literatuur op precies dezelfde wijze functioneren. Voor Middelnederlandse teksten, zou een nauwkeurige bestudering van prologen en epilogen de beste benadering van dit aspect zijn. Op die plaatsen immers geven auteurs zelf aan wat zij met hun tekst willen. De gegevens die zo'n onderzoek oplevert, kunnen worden uitgewerkt en geïnterpreteerd mede met behulp van de gegevens uit de *accessus*.

Een voorbeeld van het resultaat dat een dergelijke benadering (met uitzondering van de relatering aan de Latijnse traditie) kan opleveren is het hoofdstuk over Willem van Hildegarsberch in *Het woord van eer* (Van Oostrom 1987, 46-85). Uit de prologen bij de teksten van Willem leidt Van Oostrom een heel duidelijk standpunt af over de *intentio* en de *utilitas*. De dichter moet de waarheid dienen, maar om dat te kunnen doen moet hij gehoord worden door de heren. Dat impliceert, dat hij zijn boodschap (die lang niet altijd zonder meer aantrekkelijk is voor de heren) zodanig moet verpakken, dat ze toch blijven luisteren. Als dat gebeurt, bestaat de kans dat hun gedrag verbetert. En omdat de heren een voorbeeldrol vervullen, kan verandering van hun gedrag invloed hebben op het gedrag van de andere standen. Hier blijkt een visie op de relatie tussen vorm en functie van teksten en bovendien een geloof in de veranderlijkheid van de wereld. Al is het thans niet goed, het is belangrijk het ideaal te blijven voorhouden, want het kan wel beter worden.

M.i. wijkt deze benadering gedeeltelijk af van die van Herman Pleij. Van Oostrom werkt met de expliciete gegevens van de teksten. Als Pleij echter de functie van laatmiddeleeuwse teksten omschrijft als het verdedigen en uitdragen van een burgerlijke ideologie (vgl. bijv. Pleij 1982), dan spreekt hij vanuit kennis van een historisch ontwikkelingsproces. Wat de auteurs van de teksten zelf denken en zeggen, dat ze aan het doen zijn, vormt maar een deel (zij het een noodzakelijk deel) van de gegevens die Pleij bij zijn reconstructie van de functie van teksten be-

nut (vgl. Pleij 1982, 15-16).

Bestudering van de middeleeuwse omschrijvingen van het doel en de functie van teksten is echter niet alleen belangrijk als onderdeel van een ‘ruimere’ analyse, maar ook op zichzelf (de hierboven genoemde analyse van Van Oostrom toont dat al). Voor ons is literatuur immers een eigenstandige menselijke activiteit met eigen mogelijkheden en beperkingen, terwijl voor de middeleeuwers literatuur een vorm van ethiek was. Dit verschil in benadering is zo fundamenteel, dat het allerlei consequenties heeft. Voor een goed begrip van middeleeuwse teksten dienen deze onder ogen gezien te worden. Ik noem twee voorbeelden: Heel vaak zijn de *Strofische gedichten* van Hadewijch als uitingen van persoonlijke emoties beschouwd. Willaert (1984) heeft laten zien, dat dit een onjuiste opvatting is. Via een minutieuze analyse van de poëtica van de *Strofische gedichten* laat hij zien, dat de functie ervan niet persoonlijk getuigend, maar belerend is. Ook de *Strofische gedichten* zijn middelen, waarmee Hadewijch haar kring aanspoort en leiding geeft. Als men nu middeleeuwse commentaren op hymnen bekijkt, blijkt daar het belerend karakter van deze lyrische teksten systematisch benadrukt te worden (Allen 1973). Het belerende karakter van lyriek, voor een modern onderzoeker iets wat via nauwgezette argumentatie vastgesteld moet worden, was dus in de middeleeuwen vanzelfsprekend.

Het uitgangspunt dat teksten belerend zijn, heeft ook invloed op de middeleeuwse visie op verhalen. Voor ons hebben verhalen met name een verstrooiend karakter. Voor middeleeuwers hebben ze een specifieke educatieve functie. Het ethische in de mens wordt nl. niet via de rede aangesproken, maar via voorbeelden (Allen 1982, 14-38). Verhalen zijn altijd (ook) voorbeelden, vandaar dat ze binnen middeleeuwse ethische contexten zo'n wezenlijke rol spelen. In de proloog van de *Parabelen van Cyrillus* wordt dat als volgt uitgedrukt:

Na Aristoteles sin in sinen boec vanden probleumaten [of vragen] al sijn die exempelen allen menschen ghenoechlic om wat daer by te leren, nochtans behaghen si alre meest als men van seden leert; want dat pallaes der seden wordt mit ghelikenissen der exempelen bemaelt, wanneer uut natuerliken seden ende properheden der dinghen, als uut levendighen beelden des menschen levens, een gedaente des menschen wort ghenomen.

(Lelij 1930, 1)

M.i. moet er nog veel aandacht besteed worden aan de middeleeuwse omschrijvingen van doel en functie van teksten. Want over het feit, dat teksten een ethische lading moeten hebben om acceptabel te zijn, is men het wel eens, maar er bestaan duidelijke verschillen van mening over de vraag welke teksten acceptabel zijn en op welke wijze bepaalde teksten aan hun ethisch imperatief voldoen (vgl. bijv. Suchomski 1975 en Wackers 1986, 19-38). En of men nu een ‘engere’ (cf. Van Oostrom) of een ‘ruimere’ (cf. Pleij) functie-analyse wil maken, een juiste plaatsing van de opmerkingen in de teksten zelf binnen het mozaïek van middeleeuwse meningen hierover is een noodzakelijke voorwaarde voor een adequate analyse.

Strategie

Een aantal jaren geleden werd nogal wat aandacht besteed aan de *artes poeticae*. Daarin zouden de sleutels te vinden zijn tot meer inzicht in de wijze waarop middeleeuwse, ook Middelnederlandse, auteurs hun tekst gestalte gaven. Die aandacht is wat afgezwakt. Ik wil me hier niet begeven in het debat over de bruikbaarheid van de *artes* (vgl. Van Oostrom 1981, 183-194), maar slechts aanstippen dat er mogelijkheden zijn om het probleem globaler te benaderen. In de *accessus* worden ook de formele kanten van literaire werken benaderd en dan op een tegelijk globaler en theoretisch diepgaander niveau dan in de *artes poeticae*. Kortheidshalve zal ik het hier slechts hebben over wat in de aristotelische *accessus* (zie n. 3) onder de *causa formalis* wordt behandeld. Ik kies deze ingang enerzijds omdat de theorie in dit type *accessus* op dit punt uitermate verfijnd is, anderzijds omdat van hieruit de bruikbaarheid van de *accessus* voor een analyse van literaire technieken goed te demonstreren is.

De *causa formalis* is het patroon dat een schrijver oplegt aan een tekst. Binnen deze *causa* worden twee aspecten onderscheiden, nl. de *forma tractandi* en de *forma tractatus*. De *forma tractandi* is de procedure die een auteur volgt in zijn werk ofwel zijn wijze van handelen (Allen 1982, 67-116; Minnis 1984, 119-145). De *forma tractatus* is de concrete structuur van een werk, de verdeling in boeken, paragrafen etc., de interne opbouw e.d. (Allen 1982, 117-178; Minnis 1984, 145-159). De *forma tractatus* is altijd een concretisering of uitvloeisel van de *forma tractandi*.¹²

Op de eerste plaats is het belangrijk aandacht te besteden aan de *forma tractandi*, omdat in de discussies daarover duidelijk wordt hoezeer middeleeuwse auteurs alle teksttypen, ook die welke wij literair noemen, beschouwen als specifieke wijzen van kennisoverdracht. Bestudering van de *accessus* op dit punt is dus opnieuw een beveiliging tegen het verkeerd benaderen van middeleeuwse, ook Middelnederlandse, teksten.

Maar ook de concrete benadering van Middelnederlandse teksten kan waarschijnlijk profiteren van kennis van wat de *accessus* zeggen over de *forma tractandi*. Ik noem enkele mogelijkheden: In hymnencommentaren wordt vaak gereflecteerd over de *forma tractandi* van de hymnenauteurs. De reflecties zijn in drie typen te verdelen (cf. Allen 1973, 33-35). Er zijn commentaren die zeggen, dat de auteur(s) van het hymnenboek gebruik maken van slechts enkele van de mogelijke benaderingen:

Sed forma tractandi in aliis libris est quintuplex scilicet diffinitivus, divisivus, probativus, improbativus, exemplorum ponens. Sed tamen auctor in hoc libro solum habet duos modus tractandi, scilicet probativum et exemplorum positivum.¹³

12 In de niet-aristotelische *accessus* (zie n. 3) worden deze aspecten behandeld onder de termen *modus agendi* (handelwijze van de auteur) en *ordo libri* (structuur van het boek). Zie Minnis 1984, 21-23 voor meer informatie.

13 ‘Maar de “strategie” is in andere boeken vijfvoudig nl. definiërend, verdelend, bewijzend, weerlegend, voorbeelden gevend. De auteur in dit boek echter hanteert slechts twee strategieën nl. bewijzen en voorbeelden geven.’ Citaat uit Allen 1973, 42 n.13. In omschrijvingen van de *forma tractandi* komt de hier gegeven vijfdeling uiterst frequent voor.

De tweede benadering is, dat uitsluitend wordt ingegaan op formele aspecten. De derde benadering is te zeggen, dat de hymnen geen *forma tractandi* hebben, waarna wordt uitgelegd waarom ze wel ware kennis bevatten.

In deze discussies wordt duidelijk, dat voor middeleeuwers de hymnen op de allereerste plaats teksten waren, bedoeld om religieuze of theologische kennis over te dragen. Hun visie op de wijzen waarop kennis kan worden overgedragen is sterk bepaald door reflectie op betogende teksten. De vormen van kennisoverdracht die daarin voorkomen, ontbreken in de hymnen. Vandaar dat over de *forma tractandi* ervan zulke verschillen van mening bestaan. Nadere studie van de standpunten daarover zal de relaties verhelderen die Willaert (1984) gelegd heeft tussen de poëtica en de functie van de *Strofische gedichten* van Hadewijch (zie boven).

Binnen de *forma tractandi* wordt ook een *forma prophetialis* onderscheiden, de specifieke procedures die de profeten in de Bijbel gebruiken. Minnis (1984, 168-177) heeft laten zien, dat Gower zijn handelwijze in zijn *Vox clamantis* beschrijft als analoog aan die Bijbelse *forma prophetialis*. Het moet mogelijk zijn om na te gaan of ook in de *visioenen* van Hadewijch reminiscenties voorkomen aan deze *forma*. Een dergelijk onderzoek zou een specificering inhouden van de karakterisering van de *Visioenen* als *allegoriae in factis* (vgl. Vekeman 1976).

Een laatste voorbeeld betreft de *forma tractandi* van de compiler. Deze is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de uitspraken die in zijn compilatie voorkomen. De *auctoritas* van de inhoud berust op de waarde van de geschriften die zijn gecompileerd. De compiler is slechts verantwoordelijk voor de ordening en structurering van de verschillende ‘uittreksels’ (cf. Minnis 1984, 191-196). Vandaar ook de betuigingen, dat de compiler niets zelf bedacht heeft, maar slechts verzameld. Als voorbeeld van deze houding citeer ik een gedeelte uit de Middelnederlandse vertaling van Bartholomeus Anglicus' *De proprietatibus rerum*:

Inden welcken [nl. in het nu volgende boek] ic toegeset of gedaen hebbe vanden minen luttel of also mere als en geen. Mer ic hebse alle uut genomen die geseyt sullen worden in boecken die autent [authentiek?, niet in MNW] sijn der heyligen ende der philosophen, ende hebse vergadert te samen onder een corte compendi; dat is een cortheit die nut is ende orbaerlic ... (f. a2vb)¹⁴

Vertalen kan analoog aan compileren worden opgevat: de vertaler is verantwoordelijk voor de vormgeving, maar de inhoud is een zaak van de brontekst. Jacob van Maerlant zegt dat bijv. in de proloog van *Der naturen bloeme*:

10 Niemen en hebbe dies waen,
Dat ic die materie vensede,

14 Deze tekst als geheel is nog onuitgegeven. Ik heb gebruik gemaakt van een microfilm van KB Den Haag Inc. 168 E 8. Voor informatie over Bartholomeus en de Middelnederlandse vertaling zie Gondrie 1981.

Els dan ic die ryme pensede.
 Die materie vergaderde recht
 14 Van Coelne broeder Alebrecht.
 (Verdam 1980, 1)

Zo eenvoudig als het in deze citaten wordt voorgesteld, ligt de zaak echter niet. De Bartholomeus-vertaler geeft hier de woorden van Bartholomeus weer. Nergens in de proloog voegt hij daaraan iets toe, dat op een andere taakopvatting van hemzelf zou kunnen wijzen. Toch vertaalt hij niet alleen. Hij voegt ook toe en laat weg. Dat hij de verwijzingen in zijn brontekst reduceert en commentaar geeft op zijn brontekst (cf. Gondrie 1981, deel 1, 6-8) hoeft nog geen afwijking van zijn overgenomen taakstelling te impliceren. Maar in het hoofdstuk over de dienstmaagd bespreekt hij ook de slavernij en daarbij stelt hij in een inlas, dat deze in deze streken gelukkig niet voorkomt, omdat slavernij een goddeloze uitvinding is en dat de ‘uitvinders’ ervan verdoemd zijn.¹⁵ Het gaat hier hoogstwaarschijnlijk om een persoonlijke stellingname van de vertaler. (Het voorbehoud wordt gemaakt omdat de precieze brontekst niet bekend is.)

Jacob van Maerlant spreekt evenmin de waarheid. Weliswaar is zijn eerste opzet het leveren van een vertaling, maar hij verandert de tekst ook: de allegorische invoegingen van Thomas van Cantimpré laat hij weg en hij voegt moralistische passages toe. De laatste zijn vrijwel allemaal gericht op de (hogere) adel.

In het *Boec van Sidrac* is hetzelfde aan de hand. In de (originele) proloog zegt de auteur eerst, dat een vertaler zo precies mogelijk moet weergeven, wat hij aantreft. Iets verder zegt hij, dat hij niet de hele Franse *Sidrac* heeft vertaald, maar alleen de stukken die hij belangrijk of interessant vond. (Vgl. Van Tol 1936, 2-3 rr. 67-79 + 5 rr. 125-135).

Wat hier naar voren lijkt te komen is een *forma tractandi* van een vertaler. Die is verantwoordelijk voor een nauwgezette weergave van de feiten. Wat hij echter wel mag doen, is die feiten ‘actualiseren’ voor zijn eigen publiek door weglatingen, extra uitleg of nieuwe, meer toegepaste moralisaties.¹⁶

Mogelijk moet het omgaan met bronnen in ruimere zin bij een nadere studie van dit probleem worden betrokken. Daar is immers niet direct een duidelijke lijn in te zien. Jacob van Maerlant polemiseert soms met zijn historische bronnen (cf. Gerritsen 1981), andere keren past hij ze stilzwijgend aan (cf. Gerritsen 1970, 342-347). Jan van Boendale argumenteert in de *Lekenspiegel* zowel met theorieën van Augustinus als met eigen meningen als hij de waarde van het huwelijk bepleit.¹⁷ Wat is eigenlijk de speelruimte van een auteur die een tekst omzet in het Middelne-

15 Cf. Boek 6, caput 11 (f. N4v). Ik dank dit gegeven aan de doctoraalscriptie van mw. V. Uit de Weerd.

16 Vgl. de definitie van vertalen in de Latijnse woordenboektraditie: *Translatio est expositio sententie per aliam linguam* (Vertalen is het uiteenzetten van de betekenis door middel van een andere taal). Cf. Minnis 1987, 106-107.

17 Cf. *Leken spiegel* boek 1 caput 25 (De Vries 1844-1848, deel 1, 93-98). Voor de theorieën van Augustinus die in het geding zijn, zie Manuel 1965, 24-32.

derlands of op basis van teksten in andere talen een eigen werk in het Middelnederlands maakt? De discussies over de verschillende mogelijke *formae tractandi* in de *accessustraditie* bieden de mogelijkheden om de criteria te formuleren om deze problematiek met eigentijdse begrippen te lijf te gaan.

Het middeleeuwse wereldbeeld wordt sterk bepaald door het idee, dat heel de wereld ordelijk is. En omdat er correspondenties zijn tussen de menselijke activiteiten en de wereld, moeten ook menselijke activiteiten, inclusief tekstproductie, ordelijk zijn. Daarom is de *forma tractatus*, de ordening van een tekst zo belangrijk. Daar komt bij, dat de *forma tractatus* een uitvloeisel is van *forma tractandi*, wat impliceert dat de ordening van een werk altijd iets zegt over de betekenis van dat werk.

In sommige gevallen is dat evident. De ordening van *Der naturen bloeme* is gebaseerd op de orde der wezens: de orde van het boek weerspiegelt dus de orde van de schepping. En over de onderdelen van de schepping handelt het boek. De *Parabelen van Cyrillus* hebben volgens de proloog een zedelijke strekking. Op het niveau van de zeden zijn deugden en zonden wezenlijke categorieën. Daarom is het werk verdeeld in vier boeken, die elk een van de ondeugden, genoemd in de proloog (dwaasheid, hoogmoed, gierigheid, onmatigheid), aan de orde stellen (Lelij 1930, 1-2). Maar in de proloog van de *Twispraeck der creaturen*,¹⁸ die sterk lijkt op de *Parabelen* (Lelij 1930, XXXV), staat niets expliciets over de indeling van de dialogen. Toch blijken ze geordend te zijn en wel naar de orde der wezens. Omdat God de wereld als een wegwijzer naar hem heeft geschapen is het mogelijk uit de geschapen wereld zedelijke lessen te trekken. De waarheid van de lessen uit de afzonderlijke dialogen wordt bevestigd en versterkt, doordat hun totale structuur parallel loopt aan de structuur van de wereld.

Maar niet altijd is de indeling evident. Waarom is de opbouw van *Der minnen loep* eigenlijk afwisselend (dus: slechte minne, goede minne, slechte minne, goede minne) en niet lineair (dus: tweemaal slechte minne, tweemaal goede minne)?

De voorbeelden hierboven betreffen allemaal teksten met een ‘compilatiekarakter’. Ze bevatten reeksen informatie of een aantal kleinere teksteinheden die in één groter verband zijn geplaatst. Studie van de *forma tractatus* kan echter ook diensten bewijzen bij teksten die meer als eenheid zijn geconcipieerd. Zo vermoed ik, dat de tweeledige opbouw die vele epische teksten (m.n. de Arturromans in de traditie van Chrétien) kenmerkt (cf. Van Oostrom 1983a en Wackers 1986, 122-123) verder verhelderd kan worden vanuit een studie van de opmerkingen over de mogelijke *formae tractatus*.

18 Deze tekst is nog onuitgegeven. Ik maak gebruik van een microfilm van KB Den Haag Inc 170 E 26. Zie voor informatie over de tekst en de druk Echelmeyer 1956 (dr. T. Sodmann van de Niederdeutsche Abteilung van de Westfälische Wilhelmsuniversität te Münster bezorgde mij een copie van deze studie, waarvoor ik hem hartelijk dank).

Bovendien behandelt de *forma tractatus* niet alleen de ordening, maar ook de innerlijke samenhang van de onderdelen van een tekst. Het criterium daarbij is niet een logische of chronologische opeenvolging van de gebeurtenissen, maar een adequate overdracht van zinvolle betekenis. Wat een dergelijk uitgangspunt impliceert kan goed gedemonstreerd worden aan *Reynaerts historie*. In die tekst komen allerlei elementen voor die op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken hebben (spreekwoorden, ingevoegde verhalen, beschrijvingen). De structuur van het verhaal is met name daardoor ook niet onmiddellijk inzichtelijk. Bij nader toezien echter blijken alle elementen uit het verhaal bij te dragen aan het overdragen van de betekenis (vgl. Wackers, 1986, 216-219). Ook dat is een aspect van de *forma tractatus*.

Besluit

In het bovenstaande is vanuit kritiek op Gerritsens ‘schetskaart’ ingegaan op drie aspecten van het middeleeuwse denken over teksten, nl. materie, doel en strategie. Ik heb proberen te laten zien wat voor soort inzichten gewonnen kunnen worden door een systematische studie van deze aspecten. Tot nu toe zijn ze afzonderlijk behandeld, maar feitelijk hangen ze samen. Ter afronding wil ik daarom ingaan op die samenhang en wel via een analyse van een Middelnederlandse proloog en een korte bespreking van geestelijke en wereldlijke liefdeslyriek.

De proloog van de *Hystorie van reynaert die vos* (Hellinga 1952, 5, tekst P rr.1-27) is m.i. gemodelleerd naar het niet-aristotelische *accessustype* en de strekking ervan sluit dus nauw aan bij wat hier behandeld is. De proloog opent met een behandeling van de *materia*, die omschreven wordt als het verhaal over Reynaert de vos, waarvan onmiddellijk daarop de betekenis wordt omschreven (rr.1-9; zie p. 6). Vervolgens komt de *intentio* aan de orde. Het boek is gemaakt *tot nutschap ende tot profijt alre goeder menschen*. Zij kunnen er nl. de slimme trucs uit leren, die overal ter wereld worden gebruikt (rr.10-14). Onmiddellijk daarop aansluitend volgt de omschrijving van de *utilitas*: die lering wordt niet aangeboden, opdat men die trucs zal gaan gebruiken, maar opdat men zich ertegen kan wapenen (rr.14-17). Ter afsluiting wordt dan een consequentie van de *modus agendi* (zie noot 12) aan de orde gesteld. In de openingszin is het verhaal een *parabel* genoemd, een verhaal met een dubbele bodem. Dat de werkelijke betekenis verhuuld wordt aangeboden, impliceert dat het publiek moeite moet doen om die betekenis te vinden. Het zal dus zeer zorgvuldig moeten lezen en het niet bij een oppervlakkige kennisneming mogen laten. Wie dat doet, zal aan zijn leesactiviteit niet alleen vermaak maar ook profijt (cf. de *utilitas*) overhouden (rr.18-27).¹⁹

Het feit, dat deze analyse mogelijk is, toont m.i. de validiteit van mijn benade-

19 Pleij (1974, 34-35) leest de laatste passage als een aanwijzing van de drukker, Gheraert Leeu, aan het publiek, dat nog niet gewend was aan het zelf lezen van een boek.

ring. Ik moet er wel bij zeggen, dat ik geen enkele andere proloog ken, waarin zo duidelijk een *accessus*schema naar voren komt. Het is daarentegen evident, dat de zaken die in de proloog van de *Hystorie van reynaert die vos* worden behandeld ook in andere prologen zeer regelmatig aan de orde worden gesteld.

Gerritsen (1975, 107-108) betoogt, dat binnen het stofcomplex Liefde de wereldlijke en geestelijke liefdeslyriek in één zinvol verband besproken kunnen worden. Op het niveau van de *materia* is inderdaad te verdedigen, dat geestelijke en wereldlijke liefde tot hetzelfde fenomeen behoren.²⁰ Op het niveau van doelstelling en strategie echter zijn er grote verschillen, wat bijv. blijkt uit een nadere beschouwing van de *Strofische gedichten* van Hadewijch en het Haagse liederenhandschrift.

Het Haagse liederenhandschrift wordt door Van Oostrom (1987, 86-135) beschreven als onderdeel van de hoofse spelcultuur. Het hof acht zich verheven boven het gewone volk. Het wil aan zijn elitaire status uiting geven door een verfijnder levenswijze, waarvan het spel wezenlijk deel uitmaakt. Niet alleen is het spel een wezenlijk deel van de verfijning, maar het is ook een instrument waardoor de idealiteit gepresenteerd, aangeleerd en bevestigd kan worden. Kortom, de doelstelling van de liederen uit het Haagse handschrift is het voorhouden van de ideale wereldse liefde als onderdeel van de ideologie van de hofcultuur.

Hadewijch gebruikt haar *Strofische gedichten* als belerende en aansporende teksten voor haar kring. De liefde die zij voorhoudt is geen wereldse liefde maar Godsliefde. Ook zij richt zich tot een elite, maar een elite die zich heeft afgewend van de wereld en die zich volledig op God concentreert. (Idealiter althans, de gedichten tonen ook dat de ideale situatie lang niet altijd bereikt wordt/is).

Vanwege dit verschil in doelstelling verschillen ook de strategieën die in beide bundels voorkomen. Weliswaar zijn beide vertegenwoordigers van de registrale poëzie (cf. Willaert 1984, 22-24), maar de registers in beide bundels zijn niet identiek. In het Haagse liederenhandschrift spelen de allegorie en het raadsel een zeer grote rol (Van Oostrom 1987, 112-117). In de *Strofische gedichten* zijn beide literaire technieken (vrijwel) afwezig. De verklaring hiervoor ligt in de verschillende doelstelling die beide bundels nastreven. Het Haagse liederenhandschrift bevat een spelelement en streeft naar een zeker hermetisme om uit te laten komen, dat het gaat om poëzie voor een elite. Hadewijch speelt geen spel. Het is haar ‘bittere ernst’. En hermetisme heeft zij niet nodig. De mystieke weg naar God is op ontologisch niveau al hermetisch genoeg, daaraan hoeft geen formele hermetische dimensie te worden toegevoegd.

20 Cf. Gerritsen 1975, 107. Er moet een zeker voorbehoud gemaakt worden, omdat de middeleeuwse ideeën over liefde complexer zijn dan daar wordt voorgesteld (cf. Chydenius 1977).

Na de behandeling van materie, doel en functie en hun samenhang blijft nog een vraag over, nl. hoe universeel bruikbaar deze benadering is. Uiteindelijk zal de praktijk daarop een antwoord moeten geven, maar ik wil er nu ter afsluiting het volgende over opmerken. Deze benadering kan gemakkelijker worden toegepast naarmate het type Middelnederlandse tekst dat wordt bestudeerd, dichter aansluit bij Latijnse teksten/teksttypen waarover *accessus* zijn overgeleverd. Bij teksttypen die uitsluitend in de volkstalen voorkomen zoals de ridderromans, wordt het hypothetisch karakter van uitspraken onmiddellijk veel sterker.

M.n. in de aristotelische *accessus* echter is een duidelijke aandacht aanwijsbaar voor ‘literaire’ aspecten van teksten (cf. Minnis 1984, 118-159). Wanneer met behulp van gegevens daaruit hypothetische uitspraken worden gedaan over andere teksten dan waarover die *accessus* feitelijk handelen, dan bestaat weliswaar steeds het gevaar van een misvatting, maar er wordt in ieder geval gewerkt met contemporaine begrippen en niet met anachronistische criteria.

De bruikbaarheid van deze benadering ligt daarnaast misschien ook nog op een ander vlak. Ik heb hier vaak gebruik kunnen maken van onderzoek, dat feitelijk een heel ander uitgangspunt had. In een geval heb ik zelfs twee benaderingen expliciet tegen elkaar afgezet (zie p. 230). M.i. is het mogelijk binnen het hier geschetste kader de bezigheden van verschillende onderzoekers ten opzichte van elkaar te plaatsen. Zo'n inkadering is een voorwaarde voor een bepaling in hoeverre bepaalde activiteiten op elkaar aansluiten of los van elkaar staan. En zicht daarop is een noodzakelijke element bij het beantwoorden van de vraag of er binnen de medioneerlandistiek sprake is van voortgang of van vooruitgang. Maar daarover hoeft *ik* op dit moment gelukkig geen uitspraken te doen.²¹

Bibliografie

- ALLEN, Judson B. (1973), ‘Commentary as criticism: formal cause, discursive form, and the late medieval *accessus*’. In: *Acta conventus neo-latini lovaniensis*. Proceedings of the first international congress of Neo-latin studies, Louvain 23-28 August 1971. Edited by J. IJsewijn and E. Keßler. München, 1973, 29-48.
- ALLEN, Judson Boyce (1982), *The Ethical Poetic of the Later Middle Ages: a Decorum of Convenient Distinction*. Toronto etc. 1982.
- BRINKMANN, Hennig (1980), *Mittelalterliche Hermeneutik*. Darmstadt 1980.
- CARY, George (1956), *The medieval Alexander*. [Edited by D.J.A. Ross.] Cambridge, 1956.
- CHYDENIUS, Johan (1977), *Love and the medieval tradition* (Commentationes humanarum litterarum 58). Helsinki/Helsingfors 1977.
- DANIËLS, L.M.Fr. (ed.) (1939), Meester Dirc van Delf, O.P. *Tafel van den kersten ghelove*. I, Inleiding en registers. Antwerpen etc. 1939.
- ECHELMEYER, Heinz (1956), *Der ‘Dialogus Creaturarum’ und seine Bedeutung für die mittelniederdeutsche Literatur*. Staatsarbeit Wilhelmsuniversität Münster 1956 [getypt].

21 Cf. de bijdrage van F.P. van Oostrom aan dit colloquium.

FLINN, J. (1963), *Le roman de Renart dans la littérature française et dans les littératures étrangères au Moyen Age*. Paris 1963.

- GERRITSEN, W.P. (1970), 'L'Épisode de la guerre contre les romains dans *La mort Artu néerlandaise*'. In: *Mélanges de langue et de littérature du Moyen Age et de la Renaissance, offerts à Jean Frappier*. 2 dln. Genève 1970, deel 1, 337-349.
- GERRITSEN, W.P. (1975), 'Geschiedverhaal of schetskaart'. *NTg* 68 (1975) 89-109.
- GERRITSEN, W.P. (1978), 'Alexander the Great as literary hero and the medieval literary genres'. In: *Alexander the Great in the middle ages*. Ten studies on the last days of Alexander in literary and historical writing. Edited by W.J. Aerts, Jos M.M. Hermans, Elizabeth Visser (*Medievalia groningana* 1). Nijmegen 1978, 296-298.
- GERRITSEN, Willem (1981), 'Jacob van Maerlant and Geoffrey of Monmouth'. In: *An Arthurian tapestry*. Essays in memory of Lewis Thorpe. Edited by Kenneth Varty. Glasgow 1981, 368-388.
- GONDRIE, I.M. (ed.) (1981), Bartholomeus Engelsman. *Van de werelt ende van de materialike lichamen des hemels*. Het achtste boek van Bartholomaeus Anglicus' *De proprietatibus rerum* in een Middelnederlandse vertaling. 2 dln. (Ruygh-Bewerp 11). Utrecht, Instituut de Vooys 1981.
- GOOSSENS, J. (1982), 'Oudnederlandse en vroegmiddelnederlandse letterkunde'. *TNTL* 98 (1982) 241-272.
- HELLINGA, W.Gs. (1952), *Van den vos reynaerde*. I Teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500. Zwolle 1952.
- HUNT, R.W. (1980), *The history of Grammar in the middle ages*. Collected papers. Edited by G.L. Bursill-Hall (*Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science, series III, Studies in the history of linguistics* 5). Amsterdam 1980.
- HUYGENS, R.B.C. (1970), *Accessus ad Auctores. Bernard d'Utrecht. Conrad d'Hirsau Dialogus super Auctores*. Leiden 1970.
- KIENHORST, Hans (1988), *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepië*. Een codicologische beschrijving. 2 dln. Deventer 1988.
- KNAPP, F.P. (1980), 'Historische Wahrheit und poetische Lüge. Die Gattungen weltlicher Epik und ihre theoretische Rechtfertigung im Hochmittelalter'. *DVj* 54 (1980) 581-635.
- KNUVELDER, G.P.M. (1970), *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Deel I. Vijfde, geheel herziene, druk. 's-Hertogenbosch 1970.
- LEENDERTZ Wz., P. (ed.) (1845), *Der minnen loep*, door Dirc Potter. eerste deel. Leiden 1845.
- LELIJ, Clara Maria (1930), *De parabelen van Cyrillus*. Amsterdam 1930.
- MANUEL, Frank E. (1965), *Shapes of philosophical history*. Stanford (Calif.) 1965.
- MAK, J.J. (ed.) (1976), Diederic van Assenede. *Floris ende Blancefloer*. 3e druk. Culemborg 1976.
- MINNIS, A.J. (1984), *Medieval Theory of Authorship*. Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages. London 1984.
- MINNIS, A.J. (ed.) (1987), *The Medieval Boethius*. Studies in the vernacular translations of *De consolatione philosophiae*. Cambridge 1987.
- ORBEMA, P.F.J. (1976), 'De overlevering van de Middeleeuwse literatuur'. In: *Literatuur en samenleving in de middeleeuwen*. Wassenaar 1976, 101-117.

- OOSTROM, F.P. VAN (1981), *Lantsloot vander Haghedochte*. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de *Lancelot en prose*. Amsterdam 1981.
- OOSTROM, F.P. VAN (1983a), *Beatrijs en Tweefasenstructuur*. Over de betrekkingen tussen wereldlijke en geestelijke cultuur in de Middeleeuwen. Utrecht 1983.
- OOSTROM, F.P. VAN (1983b), *Reinaert primair*. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van 'Van den vos Reinaerde'. Utrecht 1983.
- OOSTROM, F.P. VAN (1985), 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde'. In: *Tussentijds*. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. Onder redactie van A.M.J. van Buuren e.a. Utrecht 1985, 198-216+355-357.
- OOSTROM, F.P. VAN (1987), *Het woord van eer*. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400. Amsterdam 1987.
- PLEIJ, H. (1974), 'Is de laat-middeleeuwse literatuur in de volkstaal vulgair?' In: *Populaire literatuur* (Amsterdamse smaldelen 1). Amsterdam 1974, 34-106.
- PLEIJ, H. (1982), *De wereld volgens Thomas v/d Noot*. Muiderberg 1982.
- QUAIN, Edwin A. (1945), 'The medieval accessus ad auctores'. *Traditio* 3 (1945) 215-264.
- SPRANDEL, Rolf (1982), *Gesellschaft und Literatur im Mittelalter*. Paderborn etc. 1982.
- STELLINGA, G. (ed.) (1970), *De ridderroman 'Karel en Elegast'* (KLP 132). Zutphen 1970.

- Stuiveling, Garnt (ed.) (1965), *Esopet*. Facsimile-uitgave naar het enig bewaard gebleven handschrift. 2 dln. Amsterdam 1965.
- SUCHOMSKI, Joachim (1975), *'Delectatio' und 'Utilitas'*. Ein Beitrag zum Verständnis mittelalterlicher komischer Literatur. Bern/München 1975.
- TOL, Johannes Fredericus Josephus VAN (1936), *Het boek van Sidrac in de Nederlanden*. Amsterdam 1936.
- TUBACH, Frederic C. (1969), *Index exemplorum*. A handbook of medieval religious tales (FF Communications vol. 86 no. 204). Helsinki 1969.
- ROMBAUTS e.a. 1976: E. Rombauts, N. de Paepe, M.J.M. de Haan, *Ferguut*. Culemborg 1976.
- VEKEMAN, H.W.J. (1976), 'Angelus sane nuntius. Een interpretatie van het visioenenboek van Hadewijch'. OGE 50 (1976) 226-259.
- VERDAM, J. (1901), *Die spiegel der sonden*. Tweede deel. Leiden 1901.
- VERWIJS, Eelco (ed.) (1980), Jacob van Maerlant's *Der naturen bloeme*. fotografische herdruk van de uitgave van 1878, Arnhem 1980.
- VREESE, Willem DE (1962), *Over handschriften en handschriftenkunde*. Tien codicologische studiën. Zwolle 1962.
- VRIES, M. DE (1844-1848), *Der Leeken spieghel*, leerdicht van den jare 1330, door Jan Boendale, gezegd Jan de Clerc, schepenklerk te Antwerpen. 3 dln. Leiden 1844-1848.
- WACKERS, P. (1980), *Met ogen van toen*. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap (Tekst en tijd 2). Nijmegen 1980.
- WACKERS, P.W.M. (1986), *De waarheid als leugen*. Een interpretatie van Reynaerts historie. Utrecht 1986.
- WILLAERT, Frank (1984), *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten*. Utrecht 1984.

Discussieverslag

De discussie spitst zich toe op de begrippen 'accessus' en 'stofcomplex' en op de voor- en nadelen van de voorgestelde methode.

Wackers verduidelijkt dat de accessus een algemene inleiding van middeleeuwse origine bij een antieke of contemporaine tekst is. Net zoals bij de inleiding bij een moderne kritische editie snijdt de commentator van de tekst daarin alle aspecten die hij belangrijk vindt aan. Voor het uitwerken van de accessus bestonden verscheidene schema's, afhankelijk van de aard van het werk. Voor ons doel zijn vooral twee types van belang. Het eerste werd vooral voor filosofische en wat literair gekleurde teksten gebruikt. Het behandelt bijna altijd de auteur, de materia, de intentio en de utilitas van het werk. Vaak komen daar echter ook de ordening van de tekst en de manier waarop de auteur zijn stof aanpakt aan bod. De andere, zogenaamd aristotelische accessus werd vooral op bijbelcommentaren toegepast en werkt met de vier causae die Aristoteles in verband met de oorzaak van een gebeurtenis onderscheidt. Dit type werd mettertijd ook op literatuur toegepast. Men kreeg daardoor inzicht in bepaalde verschijnselen die wij literair noemen. Zo b.v. ging men onderscheiden tussen de

genre-aspecten en de inhoudelijke karakteristieken van een bepaald werk. Spreker merkt op dat, indien men met de accessus-benadering van middeleeuwse literatuur verder wil gaan, het nodig zal zijn om preciezer in kaart te brengen wat in de tractaten over een bepaald aspect gezegd wordt. Daarbij zal men oog voor de ontstaanstijd van elk van de theoretische werken moeten hebben, omdat door de eeuwen heen niet altijd hetzelfde aspect in de accessus centraal staat.

Willaert trekt er de aandacht op dat de accessus-traditie te maken heeft met de school, waar utilitas een centraal begrip was. Hij stelt zich de vraag of de benadering dus wel betrouwbaar is voor volkstalige literatuur die niet in de eerste plaats voor een publiek van clerici en scholieren was bedoeld. Wackers beaamt deze reserve. Hij haalt het voorbeeld aan van de fabels die in de tractaten op dezelfde manier als andere teksten worden behandeld en waar men ook gelijkaardige uitspraken over de utilitas bij doet. Alleen werden fabels ook in het onderwijs gebruikt. Het is dus mogelijk dat de visie van de docenten op de functie van dit genre een heel andere is dan die van mensen die fabels in een vernaculaire situatie leerden kennen.

Winkelman vraagt waarom Wackers in zijn discussiestuk voor de analyse van de proloog afwijkt van de retorische analyse ten gunste van de accessus-aanpak. Wackers verduidelijkt dat hij in zijn discussiestuk niet bedoelt dat men prologen via de accessus moet analyseren. De zaken die de accessus centraal stelt, nl. doelstelling en functie van het werk, komen echter in de Middelnederlandse literatuur wel vooral in de proloog aan bod. Hij vindt dat men precies aan deze twee aspecten aandacht moet besteden omdat de middeleeuwers ze zelf belangrijk vonden. Een benadering vanuit die hoek vermijdt trouwens dat men bij prolooganalyse in classificatieproblemen vastloopt, zoals dat bij een studie vanuit de retorica vaak het geval is.

Besamusca informeert of de accessus-benadering een antwoord kan bieden op de vraag waarom sommige ridderromans indelingen in hoofdstukken hebben en andere niet. Wackers ziet een onderzoek naar de argumenten die tractaten voor een opsplitsing in boeken opsommen hier wel als zinvol.

Van Oostrom betwijfelt of het begrip stofcomplex wel noodzakelijk is voor de studie van middeleeuwse letterkunde. Het is immers moeilijk te bepalen bij welk stofcomplex een tekst hoort; vele teksten zijn op meerdere plaatsen onder te brengen. Wackers stemt met dit laatste in, maar beklemtoont dat hij zich voor zijn discussiestuk de vraag stelde welke groepen teksten men zou kunnen onderscheiden indien men van latere genre-inzichten afstand deed. Hij geeft het voorbeeld van de kruisvaartromans, die vaak slechts over de voorgeschiedenis en de familie van een overwinnaar uit de kruistochten handelen. Een dergelijk complex genre is beter in kaart te brengen door middel van de materia-benadering dan via de moderne opvattingen over literatuur. Hij voegt daaraan toe dat hij zelf al ondervindt dat de tweede en de derde benadering van zijn discussiestuk (doelstelling (en functie) en strategie) het meest bruikbaar zijn.

Willaert merkt op dat het voorstel van Wackers misschien wat te snel op basis van een onderzoek naar de doelstellingen van het werk uitspraken over technieken doet, en vice versa. Zo betwijfelt hij of de aan- of afwezigheid van personificatie iets zou zeggen over het spelkarakter van minnellyriek en Minnerede (cfr. Haagse liederhandschrift vs. Hadewijchs strofische gedichten). Hij brengt ook onder de aandacht dat het discussiestuk weinig rekening houdt met de chronologie in de literatuur, wat z.i. tot verkeerde interpretaties kan leiden. Hij mist in de aanpak verder

de vraag naar de manier waarop de tekst bij het publiek functioneert. Zo is b.v. hetgeen een traktaat zegt over de hymnen, die in een liturgische context dienst doen, niet zomaar op de strofische gedichten van Hadewijch van toepassing (b.v. wat betreft de samenzang).

Van Oostrom sluit zich bij deze opmerkingen aan. Hij betwijfelt of de consequentie dat o.m. de Floris ende Blancefloer vóór de Karelroman aan de beurt moet komen (zie discussiestuk), een vooruitgang in het onderzoek is. Wackers brengt naar voor dat zijn schetskaart zoekt naar de manier waarop de middeleeuwer allerlei stoffen bij elkaar brengt. Goossens vermoedt dat de middeleeuwer ook geen overzicht had van het netwerk dat zo tot stand komt. Wackers beklemtoont dat het zijn bedoeling was om nieuwe richtpunten te vinden waarrond de medioneerlandistiek zou moeten werken.

Carine Lingier
(Universiteit Antwerpen)